

Ελένη Γεροντάκου, Λευτέρης Πλάτων, Αλεξάνδρα Σαλίχου

Η αρχιτεκτονική ως δείκτης κοινωνικο-οικονομικών ή/και πολιτικών μεταβολών μεγάλης κλίμακας στο εσωτερικό μινωικών εγκαταστάσεων: η περίπτωση της Ζάκρου

ABSTRACT

In long-lived settlements, including the densely built Minoan towns, the systematic and thorough study of archaeological evidence enables us to detect diachronic changes. When such changes appear to be broad-ranging and dramatic, they can be associated with extant socio-economic conditions that led to breaks with what may be termed a “local tradition”. Focused on the case study of Kato Zakros, this paper aims to identify such changes through the study of architectural remains, highlighting continuities and discontinuities that are reflective of the most important turning points in the history of the site.

The earliest identified architectural remains in Kato Zakros have been dated back to the Prepalatial period (“Zakros II”). During the following Protopalatial period (“Zakros III”), the site underwent significant development, with the construction of large buildings of rubble masonry. The earliest traces of activity on floors recovered under the later Central Court of the palace have been identified as belonging to this period, when the first organized street network also emerged. The latter was further developed in the subsequent Early Neopalatial period (“Zakros IV”/ MM IIIB-LM IA), when the first evidence of megalithic masonry appears in new structures built upon the remains of earlier buildings. The size of the settlement seems to have increased, while certain structures, such as the Building of the East Sector, might have been of communal significance. This phase of prosperity was followed by the Late Neopalatial phase (LM IB) or “Zakros V”, which is architecturally marked out by the foundation of a court-centered palatial complex and a series of interventions aimed at reorganizing the settlement’s layout. During the subsequent LM II-III periods, evidence is scarce and sporadic, while activities related to some kind of “ruin cult” may also be identified.

The end of each of the aforementioned periods is marked by archaeologically identifiable extensive destruction episodes, after which one can detect the emergence of the socio-economic conditions that triggered the changes that followed. Although the causes of these destructive events may not always be clear, what remains certain is that these events themselves constituted nodal points in the settlement’s long life. Three points of abrupt change and one “rupture” in the site’s trajectory can be clearly identified. The points of change seem to have had a positive effect, generating the conditions for the further development of the site. By contrast, the “rupture”, placed at the end of the “Zakros V” period, brought about partial abandonment, considerable demise and, eventually, the end of the site’s long history.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Ζάκρος, αρχιτεκτονική, Προανακτορική περίοδος, Παλαιοανακτορική περίοδος, Νεοανακτορική περίοδος, ανάκτορο, οικισμός, Κρήτη, Εποχή Χαλκού

Στους προϊστορικούς οικισμούς με μακροχρόνια κατοίκηση συχνά εντοπίζονται αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό, οι οποίες έχουν να κάνουν είτε με τον συνολικό σχεδιασμό της θέσης είτε με μικρότερης κλίμακας –σημειακές– επεμβάσεις που περιορίζονται σε συγκεκριμένες περιοχές ή κτήρια. Οι πρώτες, ειδικά εφόσον διαπιστώνονται συστηματικά ή σε ευρεία κλίμακα, αναγνωρίζονται, κατ' αρχήν, ως «τομές» στην ιστορία της θέσης, αφού φαίνεται να συνδέονται με επιλογές που πηγάζουν από μεγάλες μεταβολές στις υπάρχουσες πολιτικο-οικονομικές συνθήκες ή ακόμα και τη δομή της κοινότητας που την κατοικεί. Βασικό χαρακτηριστικό αυτών των μεταβολών είναι η κατά κανόνα αιφνίδια εμφάνισή τους και η ισχύς τους επί του συνόλου της κοινότητας, που μπορεί να οδηγήσει σε «ρήξεις» με αυτό που αποκαλούμε «τοπική παράδοση».

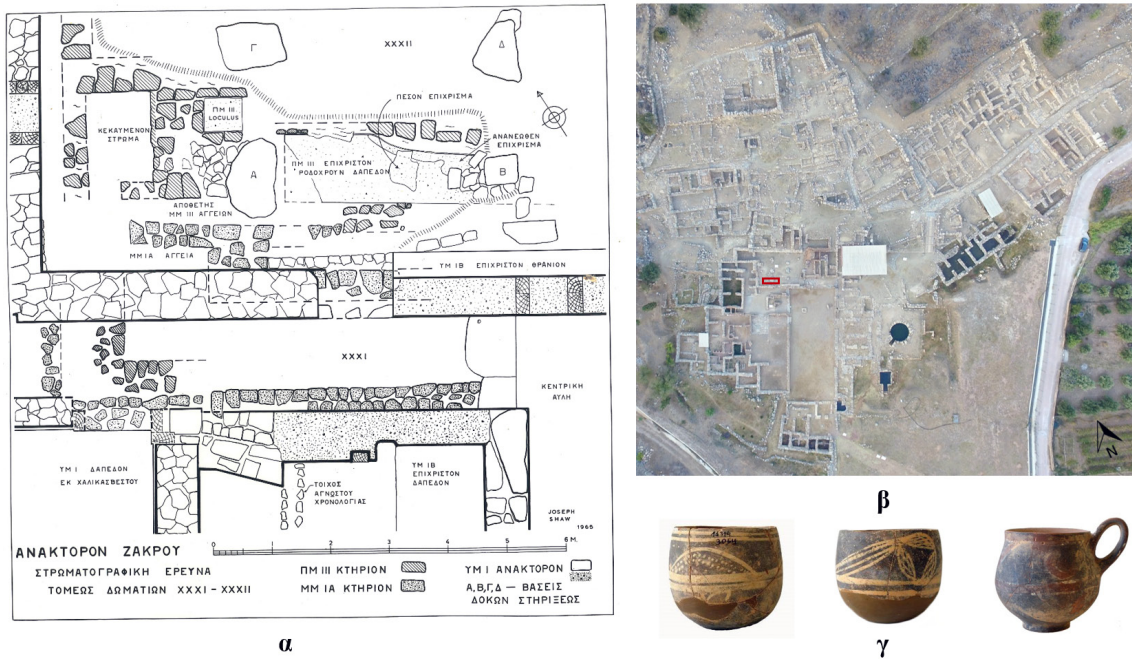
Η ιχνηλάτηση τέτοιων «τομών» ή «ρήξεων» σε μινωικές θέσεις, στην περίπτωση των οποίων δεν υπάρχει η βοήθεια που προσφέρουν οι γραπτές πηγές για άλλες εποχές και τόπους, βασίζεται αποκλειστικά και μόνο στα ανασκαφικά δεδομένα. Για τον λόγο αυτόν, για την ανάγνωση τέτοιου είδους μεταβολών, ενδείκνυνται κυρίως θέσεις με μακρόχρονη κατοίκηση, όπου το οικοδομικό παλίμψηστο που δημιουργήσαν τα επάλληλα αρχαιολογικά στρώματα αναδεικνύει συνέχειες και ασυνέχειες, αποκαλύπτοντας τα πλέον κομβικά σημεία που καθόρισαν την ιστορία τους. Μία τέτοια θέση είναι και η μινωική Ζάκρος, η οποία κατοικήθηκε συνεχώς, ήδη από τα προανακτορικά χρόνια έως και το τέλος της Νεοανακτορικής περιόδου, ενώ χρήση της διαπιστώνεται, έστω πιο περιορισμένη, και κατά τη Μετανακτορική περίοδο.

Ο ΜΙΝΩΙΚΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΖΑΚΡΟΥ: ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΗΣ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ

ΠΡΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (ΖΑΚΡΟΣ II)

Τα πρωιμότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στην παράκτια θέση της Ζάκρου ανάγονται στην τοπική χρονολογική βαθμίδα «Ζάκρος II», που αντιστοιχεί στην ΠΜ III και τη ΜΜΙΑ φάση του χρονολογικού συστήματος Evans-Mackenzie. Αυτά εντοπίστηκαν στον χώρο του ΥΜ I ανακτόρου, σε δοκιμαστική τομή που έγινε κάτω από το νεοανακτορικό δάπεδο του λεγόμενου «Μαγειρείου» (χώρος XXXII), ΒΑ της θύρας που συνέδεε τον τελευταίο με τον διάδρομο XXXI (Εικ. 1). Στην περιοχή αυτή, «εντός κεκαυμένου στρώματος όχι μεγάλου πάχους», το οποίο εντοπίστηκε κάτω από παχύ αργιλώδες στρώμα, περισυλλέχθηκε σχεδόν άθικτη κεραμική του λεγόμενου «Λευκού Ρυθμού» (αγγλ. “White on Dark Ware”) της ΠΜIII (Betancourt 1984), μαζί με αγγεία, τα οποία ανήκουν στο στάδιο της πρώιμης πολυχρωμίας που ανήκει στη ΜΜΙΑ περίοδο (Platon 1999, 672, pl. CXLIIa-b. 2010, 513, fig. 38.1· Πλάτων 2020, 279-280, πίν. 32γ-θ· Platon 2022β, 65, fig. 2). Τα ευρήματα αυτά συνδέθηκαν με τοίχο παλαιότερου κτηρίου που εντοπίστηκε σε βάθος, κάτω από τη θύρα επικοινωνίας με τον διάδρομο XXXI (Πλάτων 1963, 172-173· Πλάτων 2020, 280). Λίθοι που σχηματίζουν γωνία και ταυτίστηκαν με κατάλοιπα του ίδιου κτηρίου εντοπίστηκαν, επίσης, στο ΒΔ τμήμα του διαδρόμου XXXI (Πλάτων 2020, αναδ. πίν. 7).

Ανάλογα αποσπασματικά ευρήματα, κυρίως κεραμικά, έχουν εντοπιστεί και σε άλλα σημεία της εγκατάστασης, με τα περισσότερα να προέρχονται από βαθύτερα στρώματα της περιοχής της Δυτικής Αυλής του μετέπειτα ΥΜ IB ανακτόρου, κάτω από τις λεγόμενες «παλαιοανακτορικές οικίες» που ήρθαν εκεί στο φως (Πλάτων 1979, 290. 1984, 405, εικ. 1, 411-412).

Εικ. 1. α: Σχεδιαστική αποτύπωση των ευρημάτων από τη στρωματογραφική τομή κάτω από το δάπεδο του «Μαγειρείου» (χώρος XXXII) (σχέδιο J. Shaw 1965). β: Αεροφωτογραφία με σημειωμένη τη θέση της στρωματογραφικής τομής στον χώρο του «Μαγειρείου» (Α. Νακάσης 2016). γ: ΜΜ ΙΑ κεραμική από τη στρωματογραφική έρευνα στον χώρο του «Μαγειρείου» (φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).

ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (ΖΑΚΡΟΣ ΙΙΙ)

Τα πρώτα στοιχεία για μια οργανωμένη ανάπτυξη της θέσης έχουμε κατά την επόμενη χρονολογική βαθμίδα, «Ζάκρος ΙΙΙ», που ταυτίζεται με την Παλαιοανακτορική περίοδο. Κατά την περίοδο αυτή, διαπιστώνεται χρήση του χώρου σε μεγαλύτερο εύρος, εντός των ορίων του μετέπειτα νεοανακτορικού οικισμού (Εικ. 2), ενώ στην περιφέρειά του εντοπίζονται και άλλες, κυρίως ταφικές και λατρευτικές, θέσεις, όπως το Μαύρο Αυλάκι (Φίλιππα-Touchais 2020), οι Πεζούλες (Πλάτων 2020) και το Καλυβομούρι (Πλάτωνος-Γιώτα-Χριστοφή 2020).

Στην κυρίως εγκατάσταση, απαντούν για πρώτη φορά μεγάλης έκτασης οικοδομήματα, όπως το λεγόμενο «Κτήριο Βορείως της Οδού Λιμένος», ΒΑ του ανακτόρου. Η ανασκαφή του κτηρίου ξεκίνησε το 1968 και διήρκεσε έως το 1976, αποκαλύπτοντας ένα «πολυδώματο» συγκρότημα, με δύο αρχιτεκτονικές φάσεις εντός της Παλαιοανακτορικής περιόδου (Πλάτων 1974, 223-224· Τσιμπουκάκη 2018, 206-208, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία), ενώ τμήμα του κτηρίου χρησιμοποιήθηκε και κατά την επόμενη, πρώτη νεοανακτορική, φάση (Πλάτων 1973, 156). Το παλαιοανακτορικό συγκρότημα ήταν κατασκευασμένο από αργολιθοδομή, με τα δωμάτια να διατάσσονται σε σειρές, ακολουθώντας τα επάλληλα άνδρα της κλιτύς του ΒΑ λόφου (Εικ. 3α). Διέθετε ιδιαιτέρως επιμελημένη είσοδο και πρόσοψη προς τα δυτικά, ενώ, σε βαθιά επίχωση στον τριγωνικό χώρο νότια των δωματίων Αα και Ββ, εντοπίστηκε τμήμα πλακόστρωτης οδού που πρέπει να αποτελούσε διακλάδωση της κύριας παλαιοανακτορικής οδού που ερχόταν από το λιμάνι (Πλάτων 1973, 158).

Εικ. 2. Κατανομή ευρημάτων που χρονολογούνται στην Παλαιοανακτορική περίοδο («Ζάκρος ΙΙΙ») εντός των ορίων του μετέπειτα νεοανακτορικού οικισμού. 1: «Σπίτι της Ράμπας». 2: «Κτήριο Βορείως της Οδού Λιμένος». 3: Κτήριο του Ανατολικού Τομέα. 4: «Κτήριο των Αποθετών Κεραμικής». 5: Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μεταξύ των Κτηρίων Η και Γ (αεροφωτογραφία Α. Νακάσης 2016).

Στην ίδια περιοχή και προς τα νότια, εντοπίστηκαν λίγα οικοδομικά κατάλοιπα παλαιοανακτορικού κτηρίου με πλακόστρωτο αίθριο χώρο κάτω τους χώρους Β, Γ και Δ του υστερότερου «Κτηρίου του Ανατολικού Τομέως»¹ (Πλάτων 1972, 160-166· Γεροντάκου 2012, 33-34, 137, 229). Αμέσως προς τα δυτικά, κάτω από το δάπεδο της Αυλής LXIII του ανακτόρου, βρέθηκε τμήμα δωματίου (χώρος Α) με λοξό προσανατολισμό σε σχέση με το ανάκτορο και παλαιότερου του όμορου «Κτηρίου του Ανατολικού Τομέως» (Τσιμπουκάκη 2018, 191-194). Ανατολικότερα, στην περιοχή των δωματίων Αα και Αβ του «Σπιτιού της Ράμπας» και κάτω από αυτά, ήρθε στο φως παλαιοανακτορική κεραμική σε άμεση συνάφεια με αποσπασματικά σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τοίχων (Πλάτων 1979, 299-308· Platon-Tsiboukaki 2017, 358-359· Τσιμπουκάκη 2018, 120-122) (Εικ. 3β). Η κατανομή των παραπάνω ευρημάτων, εκατέρωθεν της «Οδού Λιμένος», καταδεικνύει αφενός την ύπαρξη ενός οργανωμένου πολεοδομικού σχεδίου, το οποίο εφαρμόστηκε σε άρρηκτη σχέση με το ήδη διαμορφωμένο ως προς τις βασικές του αρχές και κατευθύνσεις οδικό δίκτυο (McEnroe 2010, 113· Σαλίχου 2012, 146), και αφετέρου τον σαφή προσανατολισμό του οικισμού προς τη θάλασσα ήδη από την εποχή αυτή.

¹ Πρόκειται για το κτήριο που ο ανασκαφέας Νικόλαος Πλάτων αποκάλυψε κάτω από τη ΒΑ είσοδο του ανακτόρου και είχε χαρακτηρίσει ως «Παλαιοανακτορικό Κτήριο/Συγκρότημα».

α

β

Εικ. 3. α: Το Κτήριο Βορείως της Οδού Λιμένος, λήψη από τα βόρεια (φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).
β: Το ανατολικό τμήμα του «Σπιτιού της Ράμπας», δωμάτια Αα, Αβ, λήψη από τα δυτικά (φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).

Την πυκνότητα της δόμησης κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο υποδεικνύουν ευρήματα και από άλλες περιοχές του οικισμού, στους λόφους βόρεια του ανακτόρου. Ενδεικτικά, αναφέρονται τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα τριών όμορων δωματίων μεταξύ των Κτηρίων Η και Γ (Πλάτων 1971, 259-261· Platon-Tsiboukaki 2017, 360· Τσιμπουκάκη 2018, 150-151· Πλάτων 2020, 281), τα κατάλοιπα που εντοπίστηκαν στο επάνω άνδηρο της «Οικίας Α Hogarth» (Τσιμπουκάκη 2018, 211-212, όπου περαιτέρω βιβλιογραφία) και οι παλαιοανακτορικοί αποθέτες που εντοπίστηκαν στην περιοχή του «Κτηρίου των Αποθετών Κεραμεικής» (Πλάτων 1974, 223· Platon-Tsiboukaki 2017, 359-360· Τσιμπουκάκη 2018, 42-119, με περαιτέρω βιβλιογραφία).

Το ζήτημα της ύπαρξης ενός μεσομινωικού ανακτόρου, προκατόχου του ΥΜ ΙΒ ανακτόρου στη θέση, απασχόλησε τον ανασκαφέα από τα πρώτα χρόνια της έρευνάς του. Στο πλαίσιο της διερεύνησης προς αυτή την κατεύθυνση, ο Νικόλαος Πλάτων διενήργησε δοκιμαστικές τομές κάτω από τα χωμάτινα δάπεδα δύο χώρων του μετέπειτα ανακτόρου και στην Κεντρική Αυλή του. Στην πρώτη περίπτωση, οι τομές, που έγιναν στους χώρους ΧΙ και ΧΧΧΙ, έφεραν στο φως μακρούς τοίχους, θεμελιωμένους σε βάθος και στον ίδιο άξονα με τους τοίχους των νεοανακτορικών δωματίων του ανακτόρου (Πλάτων 1964, 144· Πλάτων 1974, 222· Πλάτων 1990, 280-284) (Εικ. 4), ενώ κάτω από την Κεντρική Αυλή εντοπίστηκαν δύο άλλες, επάλληλες, μεγάλης έκτασης, κεκονιαμένες αυλές, η κατώτερη από τις οποίες φαίνεται, με βάση τα λίγα θραύσματα κεραμεικής που ήρθαν στο φως, ότι ανήκε στα ΜΜ χρόνια (Πλάτων 1971, 241-243· Πλάτων 1975, 353· Platon 2004, 386· Platon 2022β, 66, fig. 3) (Εικ. 5). Αντίστοιχη εικόνα αποκόμισε και από τις δοκιμαστικές τομές που διενήργησε στη Δυτική Αυλή του ανακτόρου, όπου επίσης εντόπισε δύο τμήματα επάλληλων παλαιότερων πλακόστρωτων αυλών, εκ των οποίων η παλαιότερη συνδέεται στρωματογραφικά με μεσομινωική κεραμική (Πλάτων 1965, 189-190· Πλάτων 1979, 291-292) (Εικ. 6).

Παρά το γεγονός ότι δεν έγινε δυνατό να επιβεβαιωθεί η σύνδεση των αρχιτεκτονικών αυτών στοιχείων με ένα ενιαίο οικοδομικό συγκρότημα, η χωροθέτηση αίθριων και οικοδομημένων χώρων στις ίδιες ακριβώς θέσεις, που διευθετήθηκαν οι αντίστοιχοι χώροι του ΥΜΙΒ ανακτόρου,

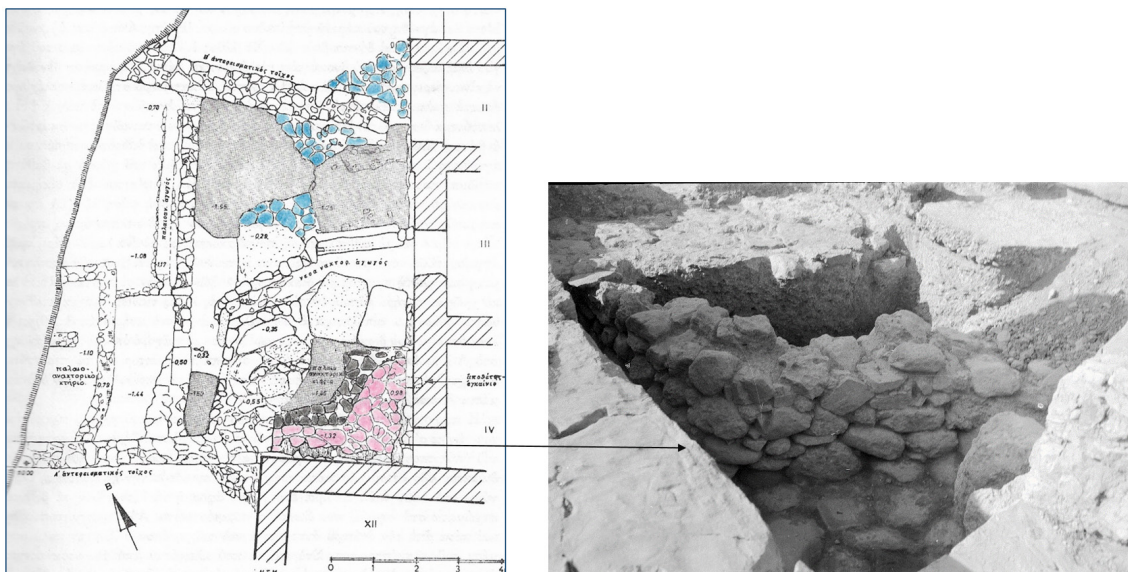

Εικ. 4. α: MM τοίχος κάτω από το δάπεδο του χώρου XXXI, λήψη από τα ΒΔ (φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).
β: MM τοίχος κάτω από το δάπεδο του χώρου XI, λήψη από τα Δ (φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).

υποστηρίζει την παρουσία ενός ανάλογου οικοδομήματος, ήδη από την περίοδο αυτή (Πλάτων 1974, 226). Το οργανωμένο οδικό δίκτυο που φαίνεται ότι υπήρχε ήδη από την Παλαιοανακτορική περίοδο στη θέση, ανεξαρτήτως της διαδικασίας με την οποία δημιουργήθηκε (Salichou 2019, 11-12), θα μπορούσε να υποδεικνύει την ύπαρξη μιας κεντρικής οργανωμένης αρχής-διοίκησης, υπεύθυνης για τον βασικό σχεδιασμό, την κατασκευή και τη συντήρησή του.

Εικ. 5. Δύο επάλληλα χωμάτινα δάπεδα κάτω από το επίπεδο της ΥΜ ΙΒ Κεντρικής Αυλής του ανακτόρου. Αριστερά η στρωματογραφική τομή: λήψη από τα Β, δεξιά λεπτομέρεια: λήψη από τα ΝΑ (Πλάτων 1972, πίν. 272β).

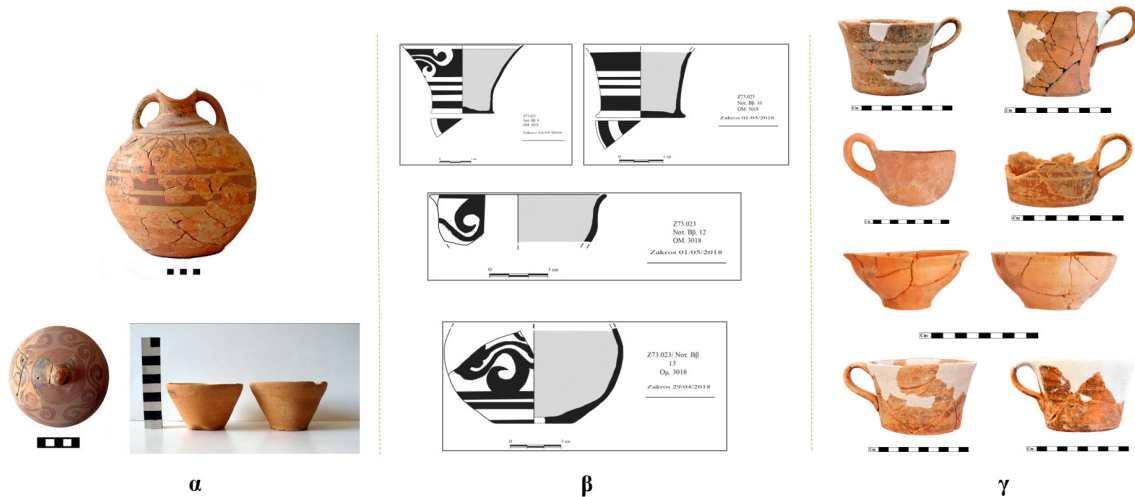
Εικ. 6. Με κόκκινο σημειώνεται το MM πλακόστρωτο και με μπλε το MM III B-YM I A επίχριστο δάπεδο κάτω από την YM I B Δυτική Αυλή του ανακτόρου (σχέδιο: Πλάτων 1979, 289: εικ. 2, φωτογραφία, λήψη από τα Ν: φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).

Το τέλος της περιόδου «Ζάκρος III» καθόρισε μια μεγάλης κλίμακας καταστροφή, η οποία άφησε στη θέση τους, συχνά σχεδόν άθικτα, αγγεία σε στρώματα σφραγισμένα κάτω από νεοανακτορικά κτήρια (Πλάτων 1974, 223). Αυτή η καταστροφή ορίζει σαφώς μια «τομή» στην ιστορία του οικισμού, η οποία οδήγησε στην ανάδειξη νέων κοινωνικών ομάδων, αλλά και μια συνολική αναδιοργάνωση του οικισμού κατά την επόμενη περίοδο, «Ζάκρος IV».

ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (ΖΑΚΡΟΣ IV)

Κατά την περίοδο «Ζάκρος IV», που αντιστοιχεί στη MM III B-YM I A του χρονολογικού συστήματος Evans-Mackenzie, η μορφή του οικισμού αποκρυσταλλώνεται και παγιώνονται οι βασικές αρχές δομής και πολεοδομικής οργάνωσης. Το οδικό δίκτυο επεκτείνεται και ολοκληρώνεται, διαμορφώνοντας τα βασικά του χαρακτηριστικά, ενώ παράλληλα κατασκευάζονται κτήρια μεγαλιθικής τοιχοποιίας, αντικαθιστώντας τις δομές από αργολιθοδομή της προηγούμενης περιόδου. Πλέον, οι προσόψεις των κτηρίων αποτελούνται από μεγάλους, ορθογωνικούς ως επί το πλείστον δόμους, που μαρτυρούν τη συστηματική λατόμευση ασβεστολίθου από διάφορες πηγές εντοπισμένες στην ευρύτερη περιοχή της Ζάκρου (Καρδαρά 2020, 157-190). Κάτι τέτοιο προϋποθέτει κοινοτικό σχεδιασμό αλλά και σημαντική οικονομική επένδυση κόπου, χρόνου και υλικών, αντικατοπτρίζοντας, κατ' ουσίαν, μια νέα κοινωνική και οικονομική τάξη πραγμάτων, η οποία αποτελούσε φανερά και την κινητήριο δύναμη για την έκφραση των νέων αυτών πρακτικών και την αναδιαμόρφωση των παλαιών προτύπων.

Κάποια από τα νεόδμητα κτήρια της περιόδου «Ζάκρος IV» χτίστηκαν πάνω σε παλαιότερα οικοδομήματα, χρησιμοποιώντας τμήματα αυτών ως βάσεις έδρασης. Σε αυτά, σύμφωνα με έναν νέο σχεδιασμό, κατασκευάστηκαν προσθήκες, οι οποίες διαφοροποίησαν σημαντικά τα αρχικά περιγράμματα των παλαιότερων κτηρίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της

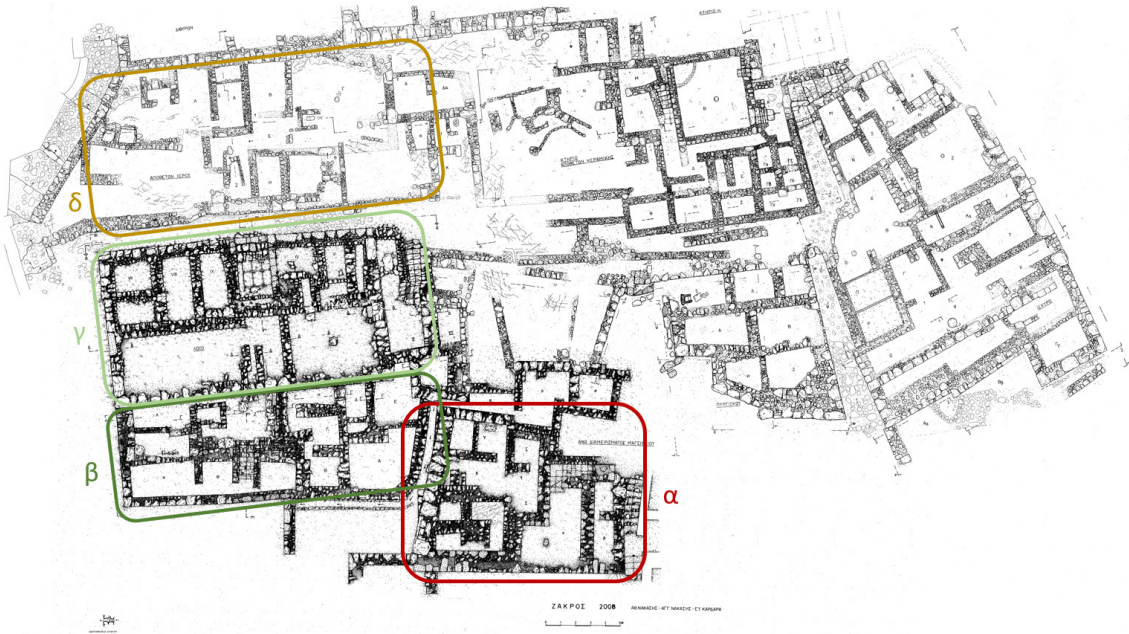

Εικ. 7. MM IIIB-YM IA κεραμική από α: Το Κτήριο του ΒΔ Τομέας. β: Το Κτήριο Βορείως της Οδού Λιμένος. γ: Το «Σπίτι της Ράμπας» και το «Ακραίο Ανατολικό Κτήριο Βορείως της Οδού Λιμένος».

πρακτικής είναι η προσθήκη του λεγόμενου «Κτηρίου του ΒΔ Τομέως» στο αρχικό κέλυφος του «Λοξού Κτηρίου» (Εικ. 7), το οποίο, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, αποτελούσε έναν από τους βασικούς πυρήνες του παλαιοανακτορικού οικισμού (Πλάτων 1974, 223). Το εάν αυτές οι δύο διακριτές αρχιτεκτονικές ενότητες λειτούργησαν αυτόνομα ή ως ενιαίο συγκρότημα –έστω και για ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα– δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα (Gerontakou–Kyritsi–Salichou 2018, 157-160). Ωστόσο, οι μεγαλιθικές προσόψεις του νέου οικοδομήματος αποτελούν αδιάψευστο μάρτυρα της ισχύος μιας νέας υψηλής κοινωνικής τάξης.

Την έκταση του οικισμού σε αυτή την περίοδο μαρτυρά η κατανομή της MMIIIB-YMIA κεραμικής, που εντοπίστηκε σε υποκείμενα των YM IB στρώματα (Εικ. 7), στην περιοχή του «Συγκροτήματος Άνω των Διαμερισμάτων του Μαγειρείου» (Πλάτων 1968, 164-168· Πλάτων 1969, 222-224), στο «Κτήριο των Αποθετών του Ιερού» (Πλάτων 1969, 233-236· Platon 1999, 679) (Εικ. 8), στο κατώτερο άνδηρο του «Κτηρίου της Ράμπας» (Πλάτων 2011β, 181· Πλάτων 2012, 228-229), στο «Ακραίο Ανατολικό Κτήριο Βορείως της Οδού Λιμένος» (Πλάτων 1979, 308-308· Πλάτων 1980, 310-312) και στην Οικία A Hogarth (Πλάτων 1978, 285-286· Πλάτων 1981, 352-365, εικ. 3).

Την ίδια εποχή, στην περιοχή αμέσως ΒΑ του μετέπειτα YM IB ανακτόρου, διαπιστώνεται μια μεγάλης κλίμακας πολεοδομική επέμβαση. Τμήμα του παλαιότερου δρόμου, που περνούσε μπροστά από το «Κτήριο Βορείως της Οδού Λιμένος», καταργείται και επί του νότιου τμήματος του κτηρίου κατασκευάζεται επιμήκης τοίχος (Πλάτων 1973, 156. 1974, 223-224). Την ίδια περίοδο, κατασκευάζεται νότια της Οδού Λιμένος και το «Κτήριο του Ανατολικούς Τομέως», αυτό που ο ανασκαφέας συμβατικά είχε ονομάσει «Παλαιοανακτορικό Συγκρότημα» (Πλάτων 1970, 245-251· Πλάτων 1971, 232-243· Πλάτων 1972, 160-176· Πλάτων 1973, 138-150· Πλάτων 1974, 225-226· Πλάτων 1999, 677-678· Πλάτων 2004, 389· Πλάτων 2010, 515-516· Γεροντάκου 2012). Πρόκειται για το σημαντικότερο, ανασκαμμένο μέχρι σήμερα, κτήριο της περιόδου, ο εξέχων ρόλος και σημασία του οποίου αναδεικνύονται τόσο από τη θέση και τη μορφή του όσο και από τα κινητά του ευρήματα (Εικ. 9).

Εικ. 8. α: «Συγκρότημα Άνω των Διαμερισμάτων του Μαγειρείου». β: Κτήριο ΒΔ Τομέα γ: «Λοξό Κτήριο». δ: «Κτήριο των Αποθετών του Ιερού» (σχέδιο Αθ. Νακάσης – Αγγ. Νακάσης – Ευ. Καρδαρά 2008).

Πιο συγκεκριμένα, ο προσανατολισμός και η θέση του κτηρίου, επί τμήματος του οποίου επικάθισε το μετέπειτα ΥΜΙΒ ανάκτορο (Platon–Gerontakou 2013, 199), η μεγαλιθική του τοιχοποιία και ο πολύχρωμος τοιχογραφικός του διάκοσμος, είναι αρχιτεκτονικά στοιχεία που του προσδίδουν έναν ειδικό χαρακτήρα και ρόλο ανάμεσα στα άλλα κτήρια της περιόδου. Με το συμπέρασμα αυτό συνάδουν και τα κινητά του ευρήματα, όπως ο μεγάλος αριθμός μαγειρικών σκευών και αγγείων πόσης που υποδηλώνει δυνατότητα υποδοχής μεγάλου αριθμού προσώπων, σχετιζόμενου πιθανώς και με συμποτικές πρακτικές, η συνολικά υψηλής ποιότητας λεπτότεχνη κεραμική του αλλά και η ουσιαστική απουσία ικανών αποθηκευτικών αγγείων, το περιεχόμενο

Εικ. 9. Το Κτήριο του Ανατολικού Τομέα (σχέδιο Αθ. Νακάσης – Α. Στασινοπούλου, φωτογραφίες ευρημάτων: φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).

των οποίων θα μπορούσε να εξασφαλίζει τη διαβίωση κάποιας αυτόνομης κοινωνικής ομάδας (Γεροντάκου 2012, 236-237). Αν και δεν εντοπίστηκαν γραπτά ή ενσφράγιστα τεκμήρια που να επιβεβαιώνουν κάποιες διοικητικού χαρακτήρα αρμοδιότητες των χρηστών του, το κτήριο αυτό πρέπει να υπήρξε σημείο αναφοράς για την κοινότητα, καταλαμβάνοντας κεντρική θέση στο πολιτικο-κοινωνικό γίγνεσθαι της εν λόγω περιόδου (Πλάτων 1999, 46· Platon 1999, 677-8, 680· Πλάτων 2004, 389· Γεροντάκου 2012, 238).

Αν και η ύπαρξη ανακτόρου σε αυτή τη φάση δεν έχει μέχρι σήμερα επιβεβαιωθεί απόλυτα ανασκαφικά, υπάρχουν ενδείξεις για συνεχή χρήση του χώρου που καταλαμβάνει αργότερα το ΥΜΙΒ ανάκτορο. Η ισχυρότερη εξ αυτών είναι η παρουσία μιας ακόμα εκτεταμένης επίχριστης αυλής, επάνω από εκείνη των μεσομινωικών χρόνων αλλά κάτω από το επίπεδο της ΥΜΙΒ Κεντρικής Αυλής (Εικ. 5), της οποίας ωστόσο τα όρια και ο προσανατολισμός δεν έχουν αποσαφηνιστεί (Πλάτων 1971, 241-243· Πλάτων 1975, 353· Πλάτων 2004, 389). Αντίστοιχα, πλακόστρωτη, επικλινή αυλή της ίδιας περιόδου αναγνωρίσθηκε στην περιοχή της Δυτικής Αυλής του ανακτόρου (Πλάτων 1965, 189-190· Πλάτων 1979, 291-292) (Εικ. 6).

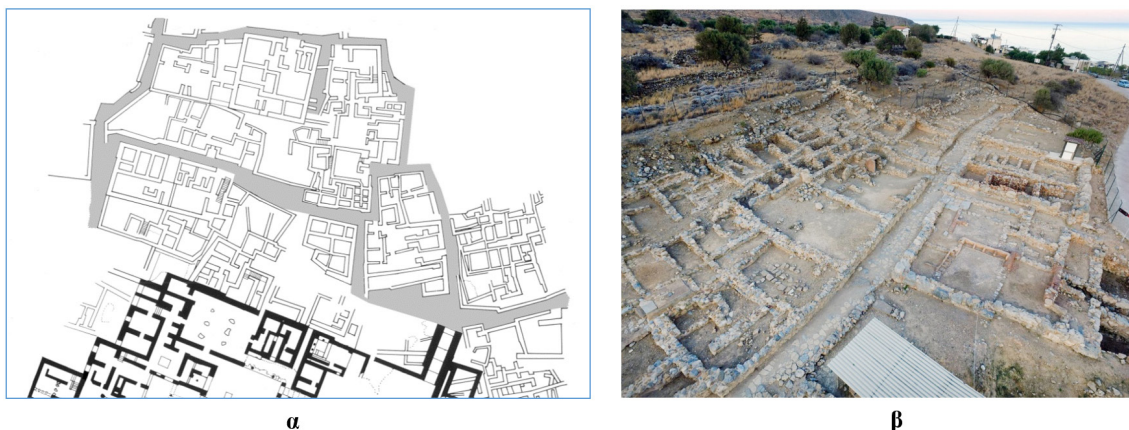
Το σύνολο των παραπάνω στοιχείων υποστηρίζει την ύπαρξη ενός πολιτικού ισχυρού καθεστώτος που ανέλαβε να φέρει εις πέρας μεγάλης κλίμακας κοινωφελή έργα, όπως είναι το οδικό δίκτυο και η οργάνωση του οικισμού σε μεγάλα οικοδομικά τετράγωνα που περιβάλλονται από πλακόστρωτους, ιδιαίτερα επιμελημένους, δρόμους. Γενικά μιλώντας, η περίοδος «Ζάκρος IV» αποτελεί φάση ακμής για τον οικισμό, ο οποίος φαίνεται να παρουσιάζει πλέον μια κεντρικά οργανωμένη, οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη (Γεροντάκου 2012, 240). Κατά την περίοδο αυτή, παγιώνεται ο λιμενικός χαρακτήρας της θέσης και αναδεικνύεται μια νέα, πιθανώς άρχουσα, κοινωνική τάξη, η οποία εμφανίζεται να δίνει βαρύτητα στην αυτοπροβολή της μέσω στιβαρών και επιμελημένων αρχιτεκτονικών κατασκευών, εκλεπτυσμένων συνθηκών διαβίωσης και προπαγανδιστικών κοινωνικών δράσεων.

Το τέλος της περιόδου συνδέεται με έναν εκτεταμένο ορίζοντα καταστροφής, οι αιτίες της οποίας παραμένουν αδιευκρίνιστες (Γεροντάκου 2011, 255-261). Ωστόσο, η καταστροφή αυτή αποτέλεσε την αφετηρία –και πιθανότατα το έναυσμα– για μια σειρά μεγάλων και συστηματικών αλλαγών που αναδιαμόρφωσαν, εκ νέου, πλήρως την εικόνα της θέσης, τόσο ως προς τον σχεδιασμό όσο και ως προς τον χαρακτήρα της.

ΟΨΙΜΗ ΝΕΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (ΖΑΚΡΟΣ V)

Την πλέον κομβική τομή στη ζωή του οικισμού της Ζάκρου αποτελεί αναμφισβήτητα η ίδρυση του νέου ανακτόρου, στην αρχή της επόμενης, ΥΜ IB περιόδου («Ζάκρος V»). Αυτή συνδέεται άρρηκτα με την ανάδειξη ενός νέου καθεστώτος, που αντιπροσωπεύει μια καινούργια τάξη πραγμάτων σε πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο (Platon 1999, 677-680· Πλάτων 1999· Platon 2004, 386-390· Πλάτων 2018· Πλάτων 2022β, 66-67).

Η κατασκευή του ΥΜ IB ανακτόρου στην κοιλάδα αποτέλεσε την πλέον βασική από τις ευρείας κλίμακας αλλαγές και επεμβάσεις της περιόδου αυτής, που σχετίζονται με την ίδια τη μορφή και τον χαρακτήρα των κτηρίων αλλά και την εν γένει πολεοδομική οργάνωση (Πλάτων 1999, 47· Platon–Gerontakou 2013, 199). Οι λόγοι επιλογής της συγκεκριμένης θέσης για την οικοδόμησή του βρίσκονται ακόμα υπό συζήτηση. Ασφαλώς, η φυσική προστασία της κοιλάδας

Εικ. 10. α: Η διάταξη του οδικού δικτύου στο τμήμα του οικισμού βόρεια του ανακτόρου.
β: Η Οδός Λιμένος, λήψη από τα Δ (φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).

και η διαθεσιμότητα χώρου που ενδεχομένως υπήρχε στη συγκεκριμένη περιοχή έπαιξαν ρόλο σε αυτή την επιλογή (Platon 1999, 678). Ωστόσο, η ύπαρξη παλαιότερων αυλών κάτω από την Κεντρική και τη Δυτική Αυλή του, αλλά και η άμεση γειτνίασή του με το τόσο σημαντικό Κτήριο του Ανατολικού Τομέως, υποβάλλουν την πιθανότητα ότι για την εγκατάσταση του νέου –και σημαντικότερου– όλης της εγκατάστασης– οικοδομήματος προτάχθηκε μια θέση με ιστορική αλλά και συμβολική σημασία.

Οι αρχιτεκτονικές αναλογίες που παρουσιάζει το ανάκτορο της Ζάκρου με εκείνο της Κνωσού, οι ομοιότητες μεταξύ των κινητών τους ευρημάτων και των ανακτορικών αρχείων αλλά και η χρήση παρόμοιων συμβόλων εξουσίας παραπέμπουν σαφώς σε μια ισχυρή κνωσιακή επιρροή στη θέση, η οποία διαδραμάτισε κρίσιμο ρόλο στις νέες εξελίξεις (Πλάτων 2004, 382-386· Πλάτων 2018). Ωστόσο το εάν αυτή η παρουσία υπήρξε συμβολική, εάν δηλαδή η Κνωσός υπήρξε πηγή έμπνευσης ή πρότυπο μίμησης, ή εάν η εγκαθίδρυση του νέου καθεστώτος υποκινήθηκε με κάποιον τρόπο από αυτή, δεν είναι ακόμα απόλυτα σαφές.

Γενικά, κατά την αναμόρφωση της θέσης στην ΥΜ ΙΒ περίοδο, αυτό που φαίνεται ότι ακολουθήθηκε ως βασική αρχή είναι η επίδειξη σεβασμού στον ήδη υφιστάμενο βασικό σχεδιασμό του οικισμού (Σαλίχου 2012, 178-189, 203-213· Salichou 2019, 3-14) (Εικ. 10), ανεξαρτήτως των καινοτόμων στοιχείων που εισάγονται και των νέων ιδεών ως προς την αντίληψη και εκμετάλλευση του χώρου. Το ήδη διαμορφωμένο οδικό δίκτυο στη θέση διατηρήθηκε ως προς τις βασικές αρχές οργάνωσης και σχεδιασμού (McEnroe 2010, 113), ως επαρκώς λειτουργικό για την εξυπηρέτηση τόσο των κτηρίων όσο και του γενικότερου χαρακτήρα της θέσης ως λιμενικής εγκατάστασης (Σαλίχου 2018, 241-258). Σε αυτό το πλαίσιο, διατηρήθηκε και η ήδη υπάρχουσα, παλαιόθεν, Οδός Λιμένος, με κατεύθυνση από τη θάλασσα προς την κοιλάδα, στοιχείο που επίσης πρέπει να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην επιλογή της θέσης οικοδόμησης του ανακτόρου, καθώς αυτό, όπως και τα ευρήματά του αποδεικνύουν, ήταν ο τελικός αποδέκτης των προϊόντων του θαλάσσιου εμπορίου (Πλάτων 1974, 76, 228-235· Σαλίχου 2012, 145-149· Salichou 2019, 5-6).

Αλλαγές και τροποποιήσεις στο οδικό δίκτυο βεβαίως έγιναν, αυτές ωστόσο ήταν στοχευμένες για τη σημειακή βελτίωση της μορφής και την αναβάθμιση της λειτουργίας του αλλά και τις

α

β

Εικ. 11. α: Η ΒΑ γωνία του Λοξού Κτηρίου κατασκευασμένη επί τμήματος της παρερχόμενης οδού.
β: Η κατάργηση μέσω φραγής της οδού μεταξύ των Κτηρίων Η και Γ (φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).

ανάγκες των νέων κτηρίων. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων επεμβάσεων είναι η κατάργηση τμήματος της διερχομένης οδού νότια του Ισχυρού Κτηρίου, λόγω της επέκτασης του κτηρίου προς αυτή την κατεύθυνση (Πλάτων 1972, 179-181), καθώς και η κατάληψη τμήματος οδού από την προέχουσα ΒΑ γωνία της βόρειας πρόσοψης του Λοξού Κτηρίου (Πλάτων 1970, 223) (Εικ. 11α). Σε άλλες περιπτώσεις, η ανάγκη εξοικονόμησης/αναδιοργάνωσης του χώρου οδήγησε στην κατάργηση δευτερευουσών οδών που μεσολαβούσαν μεταξύ κτηρίων, όπως της διάβασης μεταξύ των Κτηρίων Η και Γ (Πλάτων 1970, 235) (Εικ. 11β) και εκείνης μεταξύ του Κτηρίου των Κογχών και του Ανατολικού Κτηρίου (Πλάτων 1976, 430), ή ακόμα και στην κατάργηση διόδων και οδών μέσω της κατασκευής διατειχισμάτων, μια πρακτική που συναντάται κυρίως στον Λόφο του Αγίου Αντωνίου, ΝΔ του ανακτόρου.²

Μεταξύ των σημαντικών αλλαγών που υπέστη ο οικισμός σε αυτή την περίοδο είναι και η αποκοπή ολόκληρων τμημάτων των παλαιότερων κτηρίων, για την οικοδόμηση νέων, σε δύο ανισόπεδα άνηδρα. Η νέα αυτή οικοδομική πρακτική αποσκοπούσε ασφαλώς στην εξασφάλιση επιπλέον ωφέλιμου/εκμεταλλεύσιμου εσωτερικού χώρου, με την προσθήκη περισσότερων διαμερισμάτων επάνω από το κατώτερο άνηδρο. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Οικία Α Hogarth (Πλάτων 1978, 285-286) και το Κτήριο F (Πλάτων 1986, 255, 257-258, 161· Πλάτων 1988, 221, 224-225) της ΒΔ συνοικίας (Εικ. 12).

Ακόμα μεγαλύτερης σημασίας για την τελική μορφή που προσέλαβε ο οικισμός σε αυτή τη φάση ήταν η «πρωτοβουλία» της νέας διοίκησης να κατεδαφιστούν και να καταχωθούν ολοκληρωτικά τμήματα κτηρίων, ή ακόμα και ολόκληρα οικοδομήματα, με σκοπό να δημιουργηθούν νέοι αίθριοι χώροι (Εικ. 13). Μεταξύ άλλων, φαίνεται ότι καταχώθηκαν οριστικά –και δεν ξαναχρησιμοποιήθηκαν– το Κτήριο του ΒΔ Τομέως (Πλάτων 1967, 189· Πλάτων 1968, 168, 171· Πλάτων 1974, 211-212) και εκείνο των Διαμερισμάτων Άνω του Μαγειρείου (Platon 1999, 678· Platon 2004, 387), αμέσως βόρεια του ανακτόρου, προφανώς με σκοπό την ανάδειξη των προσόψεων του τελευταίου αλλά και τον σαφή καθορισμό των βορείων ορίων του. Ειδικά στην περίπτωση του Κτηρίου του ΒΔ Τομέως, η επέμβαση αυτή συνδέεται με την κατασκευή

² Για μια συνολική θεώρηση των αλλαγών που υπέστη το οδικό δίκτυο, βλ. Σαλίχου 2012, 178-182.

Εικ. 12. Το Κτήριο F κατασκευασμένο σε δύο ανισόπεδα άνδρηρα
(φωτογραφία: φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου – σχέδιο: Πλάτων 1986, εικ. 2).

ενός επιμήκους τοίχου, ο οποίος έφραξε τη νότια είσοδο του κτηρίου, ακολουθώντας την πορεία της νότιας πρόσοψής του, περιορίζοντας παράλληλα την πρόσβαση στον ΒΔ αύλειο χώρο του ανακτόρου (Πλάτων 1968, 170· Πλάτων 1974, 87· Πλάτων 1999, 45-46· Platon 1999, 678). Η χρήση πωρολίθου για την κατασκευή του εν λόγω τοίχου, ενός υλικού που χρησιμοποιήθηκε κατ' εξοχήν από το ανάκτορο, πιθανώς υποδηλώνει και τον ενεργό ρόλο που αυτό είχε στον σχεδιασμό και την εκτέλεση του συγκεκριμένου έργου.

Ανάλογες επεμβάσεις διαπιστώνονται και στην περιοχή ΒΑ του ανακτόρου, όπου, οριστικά πλέον, καταχώθηκαν το παλαιό Κτήριο Βορείως της Οδού Λιμένος (Πλάτων 1968, 164· Πλάτων 1969, 207) και το Κτήριο του Ανατολικού Τομέα (Platon 1999, 677-678· Πλάτων 1999, 46· Platon

Εικ. 13. 1: Κτήριο F. 2: Κτήριο των Αποθετών του Ιερού. 3: Κτήριο του ΒΔ Τομέα. 4: Κτήριο των Διαμερισμάτων Άνω του Μαγειρείου. 5: Κτήριο Βορείως της Οδού Λιμένος. 6: Κτήριο του Ανατολικού Τομέα.
7: Σπίτι της Ράμπας.

Εικ. 14. Η βόρεια πρόσοψη και η μνημειακή είσοδος του Λοξού Κτηρίου, λήψη από τα Β και τα ΒΑ αντίστοιχα (φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).

2004, 387· Platon 2011α, 596· Γεροντάκου 2011, 24· Platon-Gerontakou 2013, 199), καθώς και τα νοτιότερα διαμερίσματα του Σπιτιού της Ράμπας και του Ακραίου Ανατολικού Κτηρίου (Πλάτων 2011β, 181· Πλάτων 2012, 228-229· Πλάτων 2014, 450-451), στο ανατολικό άκρο του οικισμού. Η έκταση και το εύρος αυτών των επεμβάσεων καθιστούν σαφές ότι αντιπροσωπεύουν μια συστηματική παρέμβαση στον πολεοδομικό ιστό, η οποία δεν μπορεί παρά να οργανώθηκε από το ίδιο το ανάκτορο, που στέγαζε πλέον τη νέα κεντρική εξουσία στη θέση.

Αυτό υποστηρίζεται, επιπλέον, από το ότι οι περιοχές επέμβασης εντοπίζονται σε άμεση γειτνίαση ή σύνδεση είτε με το ίδιο ανάκτορο είτε με την Οδό Λιμένος, την κύρια οδό πρόσβασης προς αυτό. Στόχος, προφανώς, θα ήταν η εξασφάλιση ικανού ελεύθερου χώρου γύρω από το κτήριο διοίκησης, με σκοπό τον εξωραϊσμό του άμεσου περιβάλλοντός του και της κύριας οδού πρόσβασης σε αυτό, της Οδού Λιμένος, αλλά και η προβολή του ίδιου του συγκροτήματος μέσω της δημιουργίας αύλειων χώρων ή κήπων (Πλάτων 1967, 163· 1968, Πλάτων 164· Platon 1999, 678· Πλάτων 1999, 45-46· Πλάτων 2004, 387).

Με τη φροντίδα ή –έστω την ανοχή– της κεντρικής εξουσίας φαίνεται ότι προχώρησαν και κάποιες ανακατασκευές κτηρίων, κυρίως στην περιοχή που άμεσα περιέβαλλε το ανάκτορο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Λοξό Κτήριο, η νέα βόρεια πρόσοψη του οποίου οικοδομείται εν μέρει από πωρόλιθο, «καταπατώντας» μέρος του παρερχόμενου δρόμου (Πλάτων 1970, 223) (Εικ. 11β), ενώ στην είσοδό του προστίθεται εισαγωγικός χώρος, με δάπεδο διακοσμημένο με διάχρωρα που ορίζονται από κεκονιαμένους αρμούς, κατά τα ανακτορικά πρότυπα (Πλάτων 1969, 226, 228) (Εικ. 14).

Στον αντίποδα της κατάργησης δομημένων χώρων, τοποθετείται μια άλλη οικοδομική πρακτική, με ευρεία εφαρμογή στον οικισμό της Ζάκρου αυτής της περιόδου. Αυτή αφορά την επέκταση ή συνένωση δύο ή και περισσότερων κτηρίων, προκειμένου να εξυπηρετηθεί η αύξηση του αριθμού των ενοίκων τους και η διεύρυνση των κοινωνικών ομάδων που τα κατοικούσαν. Η Οικία Β στον λόφο του Αγίου Αντωνίου αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα συνένωσης δύο αρχικά αυτοτελών κτηρίων (Platon 2011β, 153-154· Σαλίχου 2012, 40-41, 250-254) (Εικ. 15α), ενώ το Ισχυρό Κτήριο φαίνεται ότι επεκτάθηκε, σε αυτή τη φάση, με την κατασκευή του Κτηρίου

Εικ. 15. α: Οικία Β στον ΝΔ λόφο (Λόφος Αγίου Αντωνίου). β: Ισχυρό Κτήριο (δεξιά) και Κτήριο του Κυκλώπειου Πυργίσκου (αριστερά).

του Κυκλώπειου Πυργίσκου ως προσαρτήματος σε αυτό (Platon 2011β, 160· Σαλίχου 2012, 257-259), για την κάλυψη των αυξημένων αναγκών του (Εικ. 15β).³

Σε επίπεδο κατασκευής, την ίδια περίοδο, φαίνεται ότι παγιώνεται πλέον η χρήση της μεγαλιθικής τοιχοποιίας στις προσόψεις των κτηρίων του οικισμού. Σε κάποιες μάλιστα περιπτώσεις, διαπιστώνεται προσπάθεια επιμελούς λάξευσης των μεγαλιθικών δόμων των προσόψεων, ώστε αυτοί να δίνουν την εντύπωση ξεστής τοιχοποιίας κατά τα ανακτορικά πρότυπα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί, και σε αυτή την περίπτωση, η Οικία Β του Αγίου Αντωνίου (Πλάτων 1961, 219· Πλάτων 1962, 152) (Εικ. 16), ένα πλούσιο και επιβλητικό κτήριο που υιοθετεί και άλλα ανακτορικά αρχιτεκτονικά στοιχεία προς επίρρωση και προβολή της ειδικής σχέσης του με το ανάκτορο (Πλάτων 2000, 61-62· Σαλίχου 2012, 170-172).⁴

Στο τέλος της περιόδου «Ζάκρος V», ο οικισμός και το ανάκτορο καταστρέφονται ολοκληρωτικά και εγκαταλείπονται. Ωστόσο, η τελική καταστροφή φαίνεται ότι επήλθε σε δύο χρόνους, καθώς, ιδίως στο ανάκτορο, αναγνωρίζεται η προσπάθεια διάσωσης και επισκευής του συγκροτήματος λίγο πριν από την οριστική εγκατάλειψή του (Πλάτων 2011α, 275-283). Παρόλο που η αιτία της καταστροφής των μινωικών κέντρων στο τέλος της φάσης αυτής ακόμα βρίσκεται υπό συζήτηση, η απουσία ενδείξεων λεηλασίας της εγκατάστασης υποστηρίζει την υπόθεση ότι η καταστροφή προήλθε από κάποιο φυσικό φαινόμενο, το οποίο είχε δώσει προειδοποιήσεις, αλλά και τον χρόνο στους κατοίκους να εγκαταλείψουν εγκαίρως τη θέση (Πλάτων 1974, 275-278).

Η επανακατοίκηση που διαπιστώνεται εντός του ανεσκαμμένου τμήματος του οικισμού, κατά την επόμενη περίοδο «Ζάκρος VI», η οποία αντιστοιχεί με τις ΥΜΙΙ και ΙΙΙΑ περιόδους

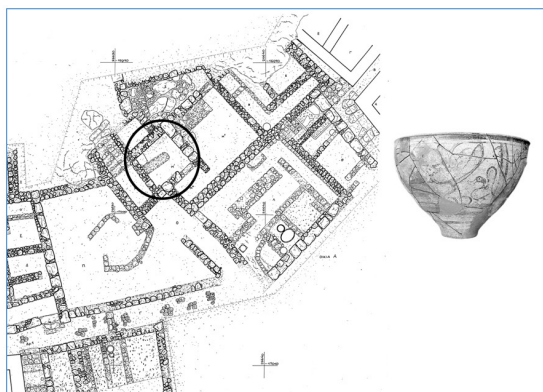
³ Η πρόταση περί αρχιτεκτονικής σύνδεσης των δύο κτηρίων παραμένει ανεπιβεβαίωτη (Κυρίτση 2021, 241).

⁴ Άλλα ανακτορικά χαρακτηριστικά που υιοθετούνται στην οικιακή αρχιτεκτονική της ΥΜ ΙΒ Ζάκρου είναι τα πολύθυρα, οι κίονες και τα διακοσμημένα, συχνά και με επιχρίσματα, δάπεδα. Βλ. Πλάτων 2000· Σαλίχου 2012, 170-178, όπου και συγκεκριμένες αναφορές σε κτήρια.

Εικ. 16. Η ΝΑ (αριστερά) και η ΒΑ (δεξιά) πρόσοψη της Οικίας Β στον Λόφο Αγίου Αντωνίου (φωτογραφικό αρχείο Ζάκρου).

των Evans και Mackenzie, είναι σποραδική και αφορά περισσότερο σε ένα είδος «λατρείας των ερειπίων» (Platon 2022β, 67) (Εικ. 17). Η υψηλή ποιότητα και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της κεραμικής, ωστόσο, που υποδεικνύουν ένα ανθηρό τοπικό κεραμικό εργαστήριο, υποστηρίζουν τη μετατόπιση του κέντρου βάρους της εγκατάστασης κατά την περίοδο αυτήν εκτός του ερευνημένου χώρου (Ζωιτόπουλος 2017, 333-340· Platon 2022α). Κάτι τέτοιο, ασφαλώς, θα σηματοδοτούσε όχι απλώς μια τομή, αλλά μια «ρήξη» με το παρελθόν, το οποίο φαίνεται να επιβουλεύεται μια νέα ανερχόμενη κοινωνική τάξη, με άγνωστες ακόμα καταβολές και επιδιώξεις.

Εικ. 17. Η Οικία Α (αριστερά) και η Οικία Β (δεξιά), με ενδείξεις επανάχρησης κατά την περίοδο «Ζάκρος VI».

ΣΥΝΟΨΗ

Η παραπάνω επισκόπηση των αρχιτεκτονικών δεδομένων οδηγεί στην αναγνώριση τριών «τομών» και μίας «ρήξης» στην ιστορία της μινωικής εγκατάστασης της Ζάκρου. Αυτές ταυτίζονται με χρονικά ορόσημα που αρχαιολογικά συνδέονται με καταστροφές στον οικισμό, οι αιτίες των οποίων δεν είναι πάντα εύκολα αναγνώσιμες. Ωστόσο, οι «τομές» που διαπιστώνονται μεταξύ των βαθμίδων «Ζάκρος II, III, IV και V» φαίνεται ότι –εν τέλει– λειτούργησαν θετικά,

δημιουργώντας τα οφέλη και τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της θέσης. Αντίθετα, η «ρήξη» μετά την περίοδο «Ζάκρος V», οπότε επήλθε και η μερική τουλάχιστον ερήμωσή της, προαποφάσισε την παρακμή και το τέλος της σύμφωνα πάντα με τους κανόνες της Ιστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Philip P. Betancourt (1984), *East Cretan White-on-Dark Ware*, Philadelphia 1984.

Ελένη Γεροντάκου (2011), «Ο χαρακτήρας ενός σημαντικού “στρωματογραφικού ορίζοντα” στη μινωική εγκατάσταση της Ζάκρου», στο Ε. Γ. Καψωμένος, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ. Ανδριανάκης, Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα του Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α3, Χανιά, 255-266.

Ελένη Γεροντάκου (2012), *Η μεταβατική ΜΜΙΙΙΒ-ΥΜΙα στην ανατολική Κρήτη: το παράδειγμα της Ζάκρου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Eleni Gerontakou, Maria Kyritsi, Alexandra Salichou (2018), “Τα εν οίκω: Tracing Social Identity and Structure in the Minoan town of Zakros”, στο Maria Relaki, Jan Driessen (επιμ.), *OIKOS: archaeological approaches to House Societies in the Bronze Age Aegean Prehistory*, Louvain-La-Neuve, Presses universitaires de Louvain, 157-172.

Μιχάλης Ζωιτόπουλος (2017), *Η Μετανακτορική Περίοδος στην Ακραία Ανατολική Κρήτη: Οι Ενδείξεις από τη Ζάκρο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Ευαγγελία Καρδαρά (2020), *Ιδιότητες και χρήση, φυσικοχημική ανάλυση και μελέτη συντήρησης υλικών λίθινης δομής στα κτήρια των μινωικών οικισμών κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Το δείγμα από την εγκατάσταση της Ζάκρου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Μαρία Κυρίτση (2021), *Το είδος και ο χαρακτήρας της βασικής κοινωνικής ομάδας στο εσωτερικό των νεοανακτορικών μινωικών εγκαταστάσεων. Το δείγμα της Κάτω Ζάκρου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

John C. McEnroe (2010), *Architecture of Minoan Crete: Constructing Identity in the Aegean Bronze Age*, Austin, University of Texas Press.

Λευτέρης Πλάτων (1999), «Ανυπόγραφα “έργα τέχνης” στα χέρια ιδιωτών κατά τη νεοανακτορική περίοδο στην Κρήτη», στο I. Kilian-Dirlmeier, M. Egg (επιμ.), *Eliten in der Bronzezeit, Teil 1, Monographien – Römisch-Germanisches Zentralmuseum 43*, Mainz, 37-50.

Λευτέρης Πλάτων (2000), «Ανακτορικά χαρακτηριστικά στη μινωική οικιακή αρχιτεκτονική», στο Α. Καρέτσου (επιμ.), *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996)*, τ. Α3, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, 51-77.

Lefteris Platon (1999), “New Evidence for the Occupation at Zakros before the LM I Palace”, στο P. P. Betancourt, V. Karageorgis, R. Laffineur, W.-D. Niemeier (επιμ.), *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology presented to Malcolm H. Wiener*, Aegaeum 20, Liège, 671-683.

Λευτέρης Πλάτων (2011α), «Το ανάκτορο και ο μινωικός οικισμός της Ζάκρου, λίγες μόνο ώρες πριν από τη μεγάλη καταστροφή», στο Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Ε. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά, 1-8 Οκτωβρίου 2006)*, τ. Α2, Χανιά, Φιλολογικός Σύλλογος «Ο Χρυσόστομος», 439-460.

Λευτέρης Πλάτων (2011β), «Εργασίες μελέτης και συντήρησης ευρημάτων ανασκαφών Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 179-183.

- Λευτέρης Πλάτων (2012), «Εργασίες μελέτης και συντήρησης ευρημάτων ανασκαφών Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 227-231.
- Λευτέρης Πλάτων (2014), «Εργασίες μελέτης και συντήρησης ευρημάτων ανασκαφών Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 448-458.
- Λευτέρης Πλάτων (2018), «Καινούριες ενδείξεις για τον κνωσιακό χαρακτήρα του ΥΜΙ ανακτόρου της Ζάκρου», στο Ε. Γαβριλάκη (επιμ.), *Πεπραγμένα του ΙΑ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 21-17 Οκτωβρίου 2011, τ. Α1.1, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 275-292.
- Λευτέρης Πλάτων (2020), «Πεζούλες Κεφάλας Ζάκρου. Δύο Τάφοι της Εποχής των Πρώτων Μινωικών Ανακτόρων», στο Λ. Πλάτων (επιμ.), *Ζάκρος Ι. Ιστορικά και μεθοδολογικά. Έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της μινωικής εγκατάστασης*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 328, Αθήναι, 113-307.
- Lefteris Platon (2004), «Το Υστερομινωικό Ι ανάκτορο της Ζάκρου: Μια “Κνωσός” έξω από την Κνωσό;», στο G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis (επιμ.), *KNOSSOS: Palace, City, State*, British School at Athens Studies 12, London, 381-392.
- Lefteris Platon (2010). “KatoZakros”, στο E. H. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, Oxford 2010, 509-517.
- Lefteris Platon (2011α), “Zakros: one or two destructions around the end of the LM IB period”, στο T. M. Brogan, E. Hallager (επιμ.), *LM IB pottery. Relative chronology and regional differences. Acts of a workshop held at the Danish Institute at Athens in collaboration with the INSTAP Study Center for East Crete, 27-29 June 2007*, Monographs of the Danish Institute at Athens 11.1-2, Athens, The Danish Institute at Athens, 595-626.
- Lefteris Platon (2011β), “Studying the character on the Minoan ‘household’ within the limits of the Neopalatial settlement at Zakros”, στο K. Glowach, N. Vorgeikoff-Brogan (επιμ.), *ΣΤΕΓΑ: The Archaeology of Houses and Households in Ancient Crete*, Hesperia Supplement 44, Princeton, American School of Classical Studies at Athens, 151-161.
- Lefteris Platon (2022α), “About the Size, the Duration and the Nature of the Post-Palatial Settlement at Zakros”, στο A. L. D’Agata, L. Girella, E. Papadopoulou, D. G. Aquini (επιμ.), *One State, Many Worlds: Crete in the Late Minoan II-III A2 Early Period. Proceedings of the International Conference Held at Khania, Μεγάλο Αρσενάλι, 21st-23rd November 2019*, SMEA NS Supplemento 2, Roma, Quasar, 319-330.
- Lefteris Platon (2022β). “The Kato Zakros Valley in the Kaleidoscope of History”, στο E. Oddo, K. Chalikias (επιμ.), *South by Southeast: the history and archaeology of Southeast Crete from Myrtos to Kato Zakros*, Oxford, Archaeopress, 63-74.
- Lefteris Platon, Eleni Gerontakou (2013), “Middle Minoan III: a ‘gap’ or a ‘missing link’ in the history of the Minoan site of Zakros?”, στο C. F. MacDonald, C. Knappett (επιμ.), *Intermezzo: Intermediacy and Regeneration in Middle Minoan III Palatial Crete*, BSA Studies 21, London, The British School at Athens, 197-212.
- Lefteris Platon, Maria Tsiboukaki (2017), “Pezoules Kephala, Zakros II. The chronological and evaluative position of the finds in the framework of the life of the neighboring settlement”, στο M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia. The Pre- and Proto- palatial cemetery in context, Acts of a two-day conference held at the Danish Institute at Athens, 14-15 February 2015*, Monographs of the Danish Institute at Athens 21, Aarhus, 355-364.
- Νικόλαος Πλάτων (1961), «Ανασκαφή Κάτω Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 216-224.
- Νικόλαος Πλάτων (1962), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 142-168.

- Νικόλαος Πλάτων (1963), «Ανασκαφαί Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 160-188.
- Νικόλαος Πλάτων (1964), «Ανασκαφαί Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 142-168.
- Νικόλαος Πλάτων (1965), «Ανασκαφαί Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 187-224.
- Νικόλαος Πλάτων (1967), «Ανασκαφαί Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 162-194.
- Νικόλαος Πλάτων (1968), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 149-183.
- Νικόλαος Πλάτων (1969), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 197-237.
- Νικόλαος Πλάτων (1970), «Ανασκαφαί Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 208-251.
- Νικόλαος Πλάτων (1971), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 231-275.
- Νικόλαος Πλάτων (1972), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 159-192.
- Νικόλαος Πλάτων (1973), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 137-166.
- Νικόλαος Πλάτων (1974), *Ζάκρος. Το Νέον Μινωικόν Ανάκτορον*, Αθήνα, Η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Νικόλαος Πλάτων (1975), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 343-375.
- Νικόλαος Πλάτων (1976), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 419-439.
- Νικόλαος Πλάτων (1978), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 259-299.
- Νικόλαος Πλάτων (1979), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 282-322.
- Νικόλαος Πλάτων (1980), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 297-330.
- Νικόλαος Πλάτων (1981), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 331-366.
- Νικόλαος Πλάτων (1984), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, τ. Β', 282-322.
- Νικόλαος Πλάτων (1986), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 243-297.
- Νικόλαος Πλάτων (1988), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 219-243.
- Νικόλαος Πλάτων (1990), «Ανασκαφή Ζάκρου», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 343-375.
- Μαρία Πλάτωνος-Γιώτα, Καλλιόπη Χριστοφή (2020), «Ο Αποθέτης στο Καλυβομούρι», στο Λ. Πλάτων (επιμ.), *Ζάκρος Ι. Ιστορικά και μεθοδολογικά. Έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της μινωικής εγκατάστασης*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 328, Αθήναι, 593-701.

Αλεξάνδρα Σαλίχου (2012), *Ενδοκοινοτική οργάνωση και οικονομία των αστικών θέσεων της Κρήτης κατά τη Νεοανακτορική περίοδο. Το παράδειγμα της Ζάκρου: προσέγγιση του θέματος στη βάση των υλικών καταλοίπων*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Αλεξάνδρα Σαλίχου (2018), «Αρχιτεκτονικού χαρακτήρα επεμβάσεις σε κτήρια του ανακτορικού οικισμού της Κάτω Ζάκρου», στο Ε. Γαβριλάκη (επιμ.), *Πεπραγμένα του ΙΑ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, 21-17 Οκτωβρίου 2011, τ. Α1.1, Ρέθυμνο, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης, 241-258.

Alexandra Salichou (2019), "The mobility of goods and the provisioning of buildings within the Late Minoan IB settlement of Kato Zakros", στο Κ. Μισσοτάκη & Λ. Τζεδάκη-Αποστολάκη (επιμ.), *Πεπραγμένα του ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α1.1, Ηράκλειο, 1-14 (<https://12iccs.proceedings.gr/el/proceedings/category/38/32/573>).

Μαρία Τσιμπουκάκη (2018), *Η παλαιοανακτορική περίοδος στην ακραία Ανατολική Κρήτη: Ο χαρακτήρας, ο ρόλος και η εξέλιξη της λιμενικής εγκατάστασης στην Κάτω Ζάκρο*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

Άννα Φίλιππα-Touchais (2020) «Το σπήλαιο στο Μαύρο Αυλάκι», στο Λ. Πλάτων (επιμ.), *Ζάκρος Ι. Ιστορικά και μεθοδολογικά. Έρευνες στην ευρύτερη περιοχή της μινωικής εγκατάστασης*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας Αρ. 328, Αθήναι, 495-591.